

Μελέτες

Τα ελληνικά Συντάγματα στο πεδίο σύγκρουσης μεταξύ Εθνικής και Θεσμικής Ολοκλήρωσης – Από τα Συντάγματα του Αγώνα στο Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ
πρ. Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης

Θα προσεγγίσω καταρχάς τα Συντάγματα του Αγώνα ως φαινόμενα πρωτίστως πολιτικά που διαλέγονται περισσότερο με τους διεθνείς συσχετισμούς και λιγότερο με τα διεθνή ρεύματα σκέψης. Αυτό που επικαθορίζει τις εξελίξεις είναι ο εθνικός στόχος της δημιουργίας και της αναγνώρισης κράτους ανεξαρτήτως των συνταγματικών διακανονισμών και της μορφής του πολιτεύματος (παρακάτω, Α). Μπορεί αυτό να φαίνεται κάπως αιρετι-

---

* Το κείμενο προέκυψε από την επεξεργασία εισήγησης στο συνέδριο που διοργάνωσε διαδικτυακά το ΑΠΘ (με πρωτοβουλία της Λίνας Παπαδοπούλου), στις 16.4.2021, με θέμα «Η διαπάλη παράδοσης και νεωτερικότητας στα Συντάγματα του Αγώνα». Στην τελευταία ενότητα του συνεδρίου με ειδικότερο θέμα «Ο ελληνικός επαναστατικός συνταγματισμός και η σημερινή σημασία του: Απόπειρες γενίκευσης» συμμετείχαν επίσης οι Αντώνης Μανιτάκης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου με συντονιστή τον Βασίλη Γούναρη. Έχουν προστεθεί σημεία που ανέπτυξα σε ομιλία μου στην εκδήλωση για τα Συντάγματα του Αγώνα που διοργάνωσε στις 25.6.2021, στο Άστρος, στον χώρο που συνεκλήθη η Β' Εθνική Συνέλευση, η Ολομέλεια των Προέδρων των Δικηγορικών Συλλόγων της χώρας σε συνεργασία με την Επιτροπή «Ελλάδα 2021».

κό σε σχέση με την κρατούσα ερευνητική και διδακτική αντίληψη¹ που εστιάζει το ενδιαφέρον της στις ιδεολογικές αναγωγές και τις θεσμικές καινοτομίες των επαναστατικών Συνταγμάτων καθώς και στα ξένα συντάγματα που λειτούργησαν ως πηγές έμπνευσής τους, αλλά νομίζω ότι δεν βλάπτει να δοκιμάσουμε την ερμηνευτική αξία του σχήματος που προτείνω², της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων³. Το γενετικό αυτό χαρακτηρι-

¹ Έργο αναφοράς, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, 2011/2019, σελ. 33επ. Η επέτειος των 200 ετών από την έναρξη της Επανάστασης έδωσε την αφορμή για την έκδοση δύο βιβλίων με αντικείμενο τα Συντάγματα του Αγώνα: Ε. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, *Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821. Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας*, 2021, ιδίως σελ. 39 επ., Α. ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, *Ο συνταγματισμός του Εικοσιένα: Η συνταγματική πρακτική της Επανάστασης μέσα από τις πηγές, 1821-1827*, 2021, ιδίως σελ. 22 επ., 40 επ., 527 επ. Ως πεδίο σύγκρουσης παράδοσης και νεωτερικότητας (με όρους συνεπώς κατά βάθος ιδεολογικούς/ εσωτερικούς) προσεγγίζει τα Συντάγματα του Αγώνα ο ΑΠ. ΠΑΠΑΤΟΛΙΑΣ, «Η συνταγματική ιδεολογία του 1821». Παράδοση και Νεωτερικότητα στον πρώιμο ελληνικό συνταγματισμό, *Constitutionalism.gr*, (20.6.2018). Αυτή τη βασική υπόθεση εργασίας ακολουθεί ο Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, 2002 (μετάφραση της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα, του 1972), σελ. 172 επ., 182 επ., Το βιβλιογραφικό δοκίμιο που περιλαμβάνεται στο βιβλίο (σελ. 375 επ.) είναι πολύτιμο και για τη Συνταγματική Ιστορία (σελ. 406 επ.).

² Έχουν προηγηθεί στη βιβλιογραφία της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας οι παρατηρήσεις του Ν. ΚΑΛΤΧΑΣ, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, 1965, ανατύπωση της αγγλικής έκδοσης με εισαγωγή ΣΤ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑ, 2010, ιδίως σελ. 36 επ. Ο D. DAKIN, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, (μετάφραση του *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*, 1973), 2η έκδοση, 1989, σελ. 118-119, αναφερόμενος στο Σύνταγμα του 1822 τονίζει : «Επιπλέον, το Σύνταγμα είχε σκόπιμα διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να εξαπατηθεί η Ευρώπη [...] Ο Μαυροκορδάτος όμως, που ζούσε τα πράγματα από κοντά, κατάλαβε πολύ καλά πως οι τοπικές αρχές ήταν τόσο πολύ περιχαρακωμένες στην εξουσία τους, ώστε το περισσότερο που μπορούσε να γίνει ήταν να κατασκευαστεί μια συνταγματική πρόσοψη, που θα έκανε την Ευρώπη, και κυρίως την ονομαζόμενη Ιερά Συμμαχία, να πιστέψει πως οι Έλληνες είχαν την πρόθεση και ήταν ικανοί να συγκροτήσουν μια κεντρική κυβέρνηση συντηρητικής μορφής». Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και σε αρμονία με τις εδώ υποστηριζόμενες απόψεις οι παρατηρήσεις του Ι. ΣΑΡΜΑ, *Οι εξουσίες κατά την Επανάσταση του '21, στον λαό και τα Συντάγματα, Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 87, 2021, σελ. 27 επ.

³ Το ερμηνευτικό σχήμα της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων το παρουσιάζω σε: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Τι σημαίνει «Εργαστήριο η Ελλάς», σε: συλλογικός τόμος, *Εργαστήριο η Ελλάς*, Πρακτικά Συνεδρίου, 2021, και σε ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Οι προϋποθέσεις μιας ε-*

στικό των επαναστατικών συνταγμάτων, δηλαδή η σύνδεσή τους με την εθνική ολοκλήρωση, με επιλογές εθνικής στρατηγικής που τις περισσότερες φορές συνδέονται με τη διαμόρφωση των ορίων της εθνικής επικράτειας και επικαθορίζουν τις εξελίξεις σε σχέση με τη θεσμική ολοκλήρωση, διαπερνά στη συνέχεια το σύνολο της ελληνικής πολιτικής και Συνταγματικής Ιστορίας. Θα προσπαθήσω (παρακάτω, Β) να αναδείξω τη διάσταση αυτή με μια σύντομη επισκόπηση της καμπύλης από την Καποδιστριακή περίοδο έως τη Μεταπολίτευση και το ισχύον Σύνταγμα του 1975, χρησιμοποιώντας αυτή την ειδική οπτική γωνία.

A. Η γένεση του φαινομένου την περίοδο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας

1. Η Επανάσταση ήταν μέχρι τέλους γεγονός πρωτίστως στρατιωτικό και πολιτικό και μόνο δευτερευόντως θεσμικό και συνταγματικό

Η Επανάσταση είναι μια σύγκρουση για την κυριαρχία. Στόχος της είναι καταρχήν η αμφισβήτηση και η αποτίναξη της Οθωμανικής κυριαρχίας, σε μια συγκεκριμένη, όσο γίνεται πιο ευρεία, εδαφική περιοχή. Η Επανάσταση διεκδικεί την εγκαθίδρυση της εσωτερικής πρωτίστως κυριαρχίας ενός νέου κράτους το οποίο θέλει να είναι ανεξάρτητο και κυρίαρχο, να διαθέτει συνεπώς όχι μόνο εσωτερική αλλά και εξωτερική κυριαρχία. Επιζητά εναγωνίως την αναγνώριση από τη διεθνή κοινότητα, στην αρχική φάση έστω έμμεσα.

Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Επανάσταση είναι μια σχετικά μακρά διαδικασία (1821-1827) και είναι γεγονός, πρώτον, στρατιωτικό, δεύτερον, πολιτικό και τρίτον, θεσμικό και νομικό. Αυτή η σειρά, δεν αντιστρέφεται ούτε μετά την Α' Εθνοσυνέλευση και το Σύνταγμα της Επιδαύρου, ούτε μετά τη Β' Εθνοσυνέλευση και το Σύνταγμα του Άστρους, ούτε, κατά μείζονα λόγο, μετά την Γ' Εθνοσυνέλευση και το Σύνταγμα της Τροιζήνας. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας εξακολουθεί μέχρι το τέλος του να είναι, πρωτίστως, ζήτημα στρατιωτικό και πολιτικό και δευτερευόντως ζήτημα θεσμικό και συνταγματικό, όση σημασία και αν αποδίδουμε εμείς, ως ειδικοί του Συνταγματικού Δικαίου, στα Συντάγματα του Αγώνα.

Άλλωστε η συνταγματική κινητικότητα της περιόδου 1822-1827, με τρεις εθνικές συνελεύσεις εκ των οποίων η τρίτη ιδιαίτερα πολύπλοκη, και τρία

πετείου εθνικού αναστοχασμού - Πανηγυρικός στον επίσημο εορτασμό της Επετείου των 200 ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης που οργανώθηκε από το ΑΠΘ το 2021.

συνταγματικά κείμενα εκ των οποίων το τρίτο αναστέλλεται σχεδόν αυτομάτως, εξελίσσεται όλη αυτή την περίοδο υπό την πίεση των πολεμικών συγκρούσεων με τις οθωμανικές δυνάμεις που οδήγησαν σε υπερήφανες νίκες αλλά και σκληρές ήττες, με τον στρατιωτικό συσχετισμό να επιδεινώνεται τραγικά. Εξελίσσεται, ιδίως μετά το 1823, υπό την πίεση των εναγώνων προσπαθειών για τη λήψη δανείων από το εξωτερικό⁴, με κυρίαρχο εσωτερικό γεγονός τους δυο εμφυλίους πολέμους (με εκατέρωθεν συνταγματικά επιχειρήματα, αλλά χωρίς η συνταγματική πτυχή να είναι το ουσιαστικό αίτιο τους). Εξελίσσεται ενώ παραλλήλως διεξάγονται συνεχείς διπλωματικές επαφές με κύριο αντικείμενο την αναγνώριση μιας κρατικής οντότητας, έστω φόρου υποτελούς προς τον Σουλτάνο, υπό διεθνή εγγύηση⁵. Με τη μορφή του πολιτεύματος της νέας κρατικής οντότητας να οργανώνεται συνταγματικά ως μη μοναρχική, ενώ είναι προφανές σε όλους ότι η εγκαθίδρυση μοναρχίας, με βάση τους υφιστάμενους την εποχή εκείνη διεθνείς συσχετισμούς, είναι θεμελιώδης προϋπόθεση για την επίτευξη του καταστατικού στόχου της Επανάστασης⁶.

Είναι αναμφίβολα εντυπωσιακή αυτή η πρώιμη σχέση με το συνταγματικό φαινόμενο και με τον συνταγματισμό ως ρεύμα που αναπτύσσει το επαναστατημένο Ελληνικό Έθνος⁷. Στα τέλη του 1821, λίγους μήνες μετά την έκρηξη της Επανάστασης, όταν συγκροτήθηκε η Α' Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο, πόσο καθιερωμένο ήταν το φαινόμενο που λέγεται Σύνταγμα; Ελάχιστα. Ήταν ένα καινοφανές και ανεπεξέργαστο φαινόμενο.

⁴ Διεξοδική ανάλυση και περαιτέρω υπομνηματισμό, βλ σε: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Η αντίφαση του «κυρίαρχου χρέους»: Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας γενετικό βάρος του νέου ελληνικού κράτους και πρώιμη πράξη αναγνώρισης της κυριαρχίας του, συλλογικός τόμος, *Τα οικονομικά του Αγώνα. Η επίτευξη και η αναγνώριση της ελληνικής Ανεξαρτησίας*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Πρακτικά Θ' Συνεδρίου, 2021, σελ. 159-173. Έργο αναφοράς, Γ. ΔΕΡΤΙΛΗΣ, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*, 2018, σελ. 125 επ.

⁵ Για τις σχετικές επίσημες αποφάσεις της Γ' Εθνικής Συνέλευσης και στις δύο φάσεις της, βλ. παρακάτω υπό Α. 2, όπου και αναφορά στις κρίσιμες σελίδες των Πρακτικών.

⁶ Βλ πρωτίστως J. A. PETROPULOS, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μετάφραση της αγγλικής έκδοσης του 1968, τόμοι Α-Β, 2^η έκδ. 1997, σελ. 60 επ., («Συνταγματισμός και μοναρχία») με τον αντίστοιχο υπομνηματισμό.

⁷ Ενδεικτικά, ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Νέα έκδοση, 2021, σελ. 3 επ. και βιβλιογραφική αναφορά σελ. 25 επ. Επίσης, Ν. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, *Τα μο νοπάτια του Ευρωπαϊκού Συνταγματισμού*, 2016, ιδίως σελ. 35 επ., 82 επ.

Τι είχαν υπόψη τους οι πιο λόγιοι από τους ηγήτορες της Επανάστασης; Συνήθως ετερόχθονες πολιτικοί, όπως ο Μαυροκορδάτος, ο Νέγρης, ο Πολυζωίδης. Τι ήταν αυτό που κατέστησαν γνωστό στους προκρίτους της Πελοποννήσου και στους οπλαρχηγούς και στους μεγάλους караβοκύρηδες των νησιών; Ένα φαινόμενο που είχε αναπτυχθεί στην «Αρκτώα Αμερική», στις σημερινές Ηνωμένες Πολιτείες, με το Σύνταγμα του 1787 και ένα φαινόμενο, γνωστό στη Γαλλία πρωτίστως. Αλλά το 1821, ήδη είχε διαγράψει σχεδόν όλη της την καμπύλη η Γαλλική Συνταγματική Ιστορία. Τα είχε δείξει όλα. Την ειδυλλιακή Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, τη συνταγματική μοναρχία του Συντάγματος του 1791, όχι μόνον την τρομοκρατία (*la terreur*) την περίοδο 1793 – 1794, την 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη το 1799. Το 1821 κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, τη Γαλλία δεν την κυβερνούσε ο επαναστατημένος γαλλικός λαός, είχε ήδη συντελεστεί η *restauration*, την κυβερνούσε ο Λουδοβίκος XVIII με πρωθυπουργό τον Ρισελιέ (τον Armand-Emmanuel de Vignerot du Plessis, duc de Richelieu) όχι βεβαίως τον πρόγονό του Armand Jean du Plessis, cardinal et duc de Richelieu του 17ου αιώνα) και υπουργό Εξωτερικών τον βαρόνο Pasquier⁸.

Πώς εξοικειώθηκαν λοιπόν οι ηγετικές ομάδες της Ελληνικής Επανάστασης με την έννοια του Συντάγματος και έκαναν τόσο εντατική και αποτελεσματική χρήση μιας έννοιας νομικής, ενός πολύπλοκου ιστορικού και νομοκοιπολιτικού φαινομένου; Νομίζω ότι τους καθοδηγούσαν τα πράγματα. Το διακύβευμα ήταν η κυριαρχία. Όμως ούτε καν η έννοια του λαού δεν είχε αποσαφηνισθεί ακόμη στις επαναστατημένες περιοχές. Υπήρχε ακόμη -σίγουρα μέχρι το Άστρος- η έννοια «των λαών» του Επαναστατημένου Έθνους, γιατί κάθε περιοχή, που είχε και το δικό της τοπικό πολίτευμα, είχε τον δικό της λαό⁹.

⁸ Αντί άλλων, M. MORABITO, *Histoire constitutionnelle de la France de 1789 à nos jours*, 2020, ιδίως το πρώτο μέρος.

⁹ Η Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους στην απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 1823 που φέρει τον αριθμό Ε' των Πρακτικών (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμος 3, σελ. 73-74), «Εψηφίσατο τάδε: α'. Όλοι αι μερικαί διοικήσεις των τμημάτων της επικρατείας να καταλυθώσιν εις το εξής και αμέσως από την εθνικήν Διοίκησιν να εξαρθώνται οι διάφοροι λαοί της Ελλάδος».

2. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας πρέπει να διαχωριστεί από τα Συντάγματα της Επιδάουρου και του Άστρους

Τα Συντάγματα του Αγώνα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να διαχωριστούν αφενός μεν στο Σύνταγμα της Επιδάουρου και του Άστρους, αφετέρου δε στο Σύνταγμα της Τροιζήνας. Τα Συντάγματα της Επιδάουρου και του Άστρους έχουν ως κοινό παρονομαστή μια αισιόδοξη προσέγγιση των πραγμάτων. Το ενδεχόμενο της ήττας ακόμη (μέχρι την ψήφιση του Νόμου της Επιδάουρου το 1823) δεν έχει γίνει τόσο εμφανές και βαρύ, όσο γίνεται στη συνέχεια, μετά την έναρξη της εκστρατείας του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και του Ρεσίτ (Κιουταχή) στη Στερεά Ελλάδα¹⁰.

Το Σύνταγμα της Επιδάουρου, που αποτελεί μια ενότητα με το Σύνταγμα του Άστρους, ως ιδρυτικό Σύνταγμα διαμορφώνει μια συνθήκη, η οποία σπάνιζε πράγματι την εποχή εκείνη, γιατί η διακήρυξη ενώπιον Θεού και ανθρώπων, πως το Έθνος των Ελλήνων αποκτά την πολιτική αυτού ύπαρξη και ανεξαρτησία, συνδέεται με ένα Σύνταγμα. Με τις θεμελιώδεις λειτουργίες του Συντάγματος¹¹ που είναι η οργανωτική (το Σύνταγμα οργανώνει ένα υποτυπώδες κρατικό σύστημα, μια πρωταρχική κρατική εξουσία) και η συμβολική και νομιμοποιητική (το Σύνταγμα προσδίδει κύρος, αυθεντία και ισχύ στα όργανα που προβλέπει, στην κεντρική διοίκηση). Οι τοπικές διοικήσεις υπάρχουν, λειτουργούν, καταργούνται νομικά στην έναρξη της Β' Εθνικής Συνέλευσης του Άστρους. Αλλά αυτό δεν αφορά την Κρήτη και τις λεγόμενες ναυτικές νήσους. Αφορά την Πελοπόννησο και τις δυο όψεις της Στερεάς, την Ανατολική και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα¹².

Συνεπώς, η νομιμοποιητική λειτουργία του Συντάγματος είναι εξαιρετικά σημαντική και ακόμα σημαντικότερη είναι αυτή καθεαυτή η διαδικασία της συγκρότησης και της λειτουργίας Εθνικών Συνελεύσεων. Αυτό συμβαίνει γιατί τα Συντάγματα του Αγώνα καταγράφουν, πρωτίστως, διευθετήσεις και εξισορροπήσεις μεταξύ εξεγερμένων περιοχών και εξεγερμένων ομάδων, που διεκδικούν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην έκβαση του

¹⁰ Τώρα πλέον, βλ. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης (24 Φεβρουαρίου – 23 Μαρτίου 1825)*, 2012. Τα γεγονότα στη Στερεά καταγράφονται στα Πρακτικά της Γ' Εθνικής Συνέλευσης, βλ παρακάτω, Α.2. Μια πυκνή περιγραφή όσων συντελούνται στην Γ' Εθνική Συνέλευση ή παράλληλα προς αυτή κάνει ο D. DAKIN, ο.π. (υποσ. 2), σελ. 245 επ.

¹¹ ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 7), σελ. 7 επ.

¹² Βλ. υποσ. 9.

αγώνα, στο κράτος που θα συγκροτηθεί και στη μοίρα του μετά το τέλος της Επανάστασης.

Το Άστρος μάλιστα, για τη συνταγματική θεωρία, έχει τεράστια εργαστηριακή σημασία, διότι η Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους αυτοπροσδιορίζεται ως αναθεωρητική. Δηλώνει πως δεν ασκεί μια πρωτογενή και απεριορίστη συντακτική εξουσία όπως η Α', αλλά ότι θα σεβαστεί τις θεμελιώδεις διατάξεις του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδάουρου¹³. Αυτή η διάκριση των συνταγματικών διατάξεων σε θεμελιώδεις, μη αναθεωρήσιμες, που συγκροτούν τον σκληρό πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση διατάξεων (όπως κάνει το σημερινό άρθρο 110 παρ.1), τη ρήτρα αιωνιότητας, όπως λέγεται πολύ συχνά στη συνταγματική θεωρία και σε μη θεμελιώδεις που υπόκεινται σε αναθεώρηση¹⁴, για πρώτη φορά καταγράφεται στην πρώτη απόφαση της Α' Προκαταρκτικής Συνεδρίασης της Εθνικής Συνέλευσης του Άστρους¹⁵. Όταν έπρεπε να διαμορφωθούν οι προϋποθέσεις για να συμπράξουν τα αντιμαχόμενα μέρη και να καταλήξουν σε έναν επώδυνο συμβιβασμό, γιατί δικαίωμα ψήφου διατήρησαν στην Εθνική Συνέλευση μόνον όσοι είχαν εκλεγεί για το Βουλευτικό. Όχι όσοι είχαν εκλεγεί για την Εθνική Συνέλευση καθεαυτήν, ούτε τα μέλη των απερχομένων σωμάτων της διοικήσεως. Άρα, ήταν πολλοί συμμετέχοντες με δικαίωμα λόγου, αλλά λίγοι οι συμμετέχοντες με δικαίωμα ψήφου στην Β' Εθνική Συνέλευση του Άστρους¹⁶.

¹³ Η Εθνική Συνέλευση του Άστρους στην Προκαταρκτική της συνεδρίαση της 29^{ης} Μαρτίου 1823 έλαβε την ακόλουθη απόφαση (αριθ. Α' των Πρακτικών, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμος 3, σελ. 67-68): «α'. Η Διοίκησης της Ελλάδος θέλει σύγκειται από δύο Σώματα, Βουλευτικόν και Εκτελεστικόν, κατά τον Οργανικόν Νόμον της Επιδάουρου, του οποίου όλαί αι θεμελιώδεις αρχαί, ως αποδεδειγμένοι λαοσώοι, να φυλαχθώσιν αμετάτρεπτοι και αμετακίνητοι· όθεν, η Εθνική Συνέλευσις θέλει μόνον διορίσει επιτροπήν εις το να θεωρήση και επεξεργασθή τους άλλους παραγράφους αυτού του Νόμου της Επιδάουρου, αν τίνες χρήζωσιν εν μέρει προσθαφαίρέσεως· θέλει δ' ονομάζεται πάντοτε Νόμος της Επιδάουρου».

¹⁴ Πιο αναλυτικά, ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, 1984, σελ. 47 επ., ιδίως υποσ. 3 και 4.

¹⁵ Βλ. υποσ. 13.

¹⁶ Τα ζητήματα αυτά ρυθμίστηκαν στον «Εσωτερικό Διοργανισμό της Συνελεύσεως» που αποφασίστηκε από την ίδια την Συνέλευση στην προκαταρκτική της Σύνοδο της 30ης Μαρτίου 1823 (αριθ. Δ' των Πρακτικών). Στο σημείο α' ορίζονται οι τρεις κατηγορίες μελών της Εθνικής Συνέλευσης, στο σημείο ζ' διαφυλάσσεται το δικαίωμα λόγου όλων των μελών αναξαρτήτως κατηγορίας, αλλά στο σημείο θ' ορίζεται: «ψήφον όμως δεν έχουσιν, ειμή οι παραστάται των επαρχιών, οι διωρισμένοι δια την

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας είναι αγωνιώδες και εναγώνιο, ένα Σύνταγμα της ήττας, με τον συσχετισμό δυνάμεων να επιδεινώνεται δραματικά για τους επαναστατημένους Έλληνες επί του πεδίου, με δεδομένη την ανάσχεση της Επανάστασης από τις στρατιωτικές δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θεωρώ ότι δεν μπορούμε και πάντως δεν αρκεί να το προσεγγίζουμε (όπως ο Ν. Ν. Σαρίπολος¹⁷, ο Αλ. Σβώλος¹⁸, ο Αρ. Μάνεσης¹⁹) πρωτίστως ως κείμενο, ως ένα «ωραίο Σύνταγμα», όπως λένε οι Ιταλοί για το Σύνταγμα του 1948, ακριβώς με την ίδια έκφραση, ως *constituzione bella*, ούτε ως το «τελειότερον» των Συνταγμάτων του Αγώνα (σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Αλ. Σβώλου που επαναλαμβάνει ο Αρ. Μάνεσης). Θα δούμε μάλιστα, λίγο παρακάτω, με πόσο διαφορετική έννοια το αντιλαμβάνονταν ως «τελειότερον», χρησιμοποιώντας αυτόν ακριβώς τον χαρακτηρισμό, οι ίδιοι οι συντάκτες του.

Τα Πρακτικά της Γ' εν Επιδαύρω και της Γ' κατ' επανάληψιν εν Ερμιόνη και Τροιζήνι Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως²⁰ είναι πολύ εύγλωττα. Η Γ' Εθνική Συνέλευση είχε, ως γνωστόν, συνέλθει αρχικά στην Επίδαυρο υπό την απειλή της πτώσης του Μεσολογγίου η οποία συντελείται πέντε μόλις ημέρες μετά την έναρξη των εργασιών της. Οι δεινές στρατιωτικές εξελίξεις είναι η αιτία της αναβολής των εργασιών της²¹, πέραν της εσωτερικής πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ πληρεξουσίων που εκπροσωπούν διαφορετικές περιοχές και διαφορετικές ομάδες παραγόντων. Επαναλαμβάνει τις εργασίες της στην Ερμιονίδα αρχικά και στην Τροιζήνα στη συνέ-

---

Δευτέραν Περίοδον της Διοικήσεως· αν δε καμμία επαρχία δεν έχει εδώ ακόμη παραστάτην, έχει δε πληρεξούσιους, αυτοί μεταξύ των εκλέγουσιν ένα ή δύο δια την ψηφοφορίαν.» (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμος 3, σελ. 70-71).

¹⁷ Ν.Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιον*, τόμ. Α', έκδ. 3^η 1915/1987, σελ. 23 επ. . Ο Σαρίπολος σημειώνει (σελ. 23): «Η Εθνοσυνέλευσις της Τροιζήνος εψήφισε κατά Μάιον του 1827 το «πολιτικόν σύνταγμα της Ελλάδος», όπερ υπερέβαινε κατά τας δημοκρατικές αρχάς και ιδέας πάντα τα τότε πολιτεύματα εν Ευρώπη». Τονίζει όμως, παρακάτω (σελ. 24): «Ήτο φανερόν ότι το Σύνταγμα δεν έμελλε να εφαρμοσθή, ουδείς δε σχεδόν ενόμιζεν ότι το Σύνταγμα θα λειτουργήσει».

¹⁸ ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ, Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος, σε: *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986*, πρόλογος ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, 1988, σελ. 68 επ.

¹⁹ ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, 1967, σελ. 162 επ.

²⁰ Αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας, τόμος 3ος, 1971, σελ. 247 επ. και 275 επ.

²¹ *Ibid*, σελ. 163-164.

χεια²² υπό την απειλή της πτώσης του φρουρίου της Ακρόπολης²³, του Πειραιά²⁴ και άλλων κρίσιμων θέσεων. Αναγκάζεται να διαχειριστεί στην αρχή τον ρόλο και στη συνέχεια τον θάνατο του Καραϊσκάκη²⁵, αλλά και τα αιτήματα των Σουλιωτών²⁶ και πολλών άλλων στρατιωτικών ομάδων (όπως των εναπομεινάντων της Φρουράς Μεσολογγίου) που προσπαθούν να επιβιώσουν και να ανακάμψουν μετά τον σκληρό αγώνα που έδωσαν και την εμπειρία της ήττας²⁷.

Παρά την ύπαρξη της Διοικητικής Επιτροπής²⁸ και στην τελική φάση της Αντικυβερνητικής Επιτροπής²⁹, η ίδια η Εθνική Συνέλευση ενεργεί ουσιαστικά ως κυβερνώσα Βουλή που ασκεί επιπλέον αρκετά συχνά και δικαιοδοτικές αρμοδιότητες ή παρεμβάσεις³⁰. Καλείται να λάβει κρίσιμες δημοσιονομικές αποφάσεις σε σχέση με τα δάνεια και το πρώιμο δημόσιο χρέος³¹. Πιέζεται να λύσει θέματα εθνικών γαιών³². Να διασφαλίσει μισθούς, αποζημιώσεις, διορισμούς, συνθήκες στέγασης, κτήματα προς καλλιέργεια για διάφορες κατηγορίες αγωνιστών³³. Να ρυθμίσει τις εκκρεμότητες της εκκλησιαστικής διοίκησης³⁴.

Στο υψηλό επίπεδο της πολιτειακής συγκρότησης, της αμυντικής πολιτικής και της διεθνούς αναγνώρισης του επισφαλούς νέου κράτους λαμβάνει καθοριστικές αποφάσεις. Διορίζει αλλοδαπούς αρχιναύαρχο (Κόχραν, με το Ε' Ψήφισμα, σελ. 583) και αρχιστράτηγο (Τσώρτς, με το Ζ' Ψήφισμα, σελ. 587). Απευθύνει εκκλήσεις και δηλώσεις ευγνωμοσύνης προς μεγάλο αριθμό διεθνών παραγόντων (από βασιλείς έως πρέσβεις) και φιλελλήνων³⁵.

---

²² Ibid, σελ. 395 επ.

²³ Ibid, σελ. 306.

²⁴ Ibid, σελ. 306-7.

²⁵ Ibid, σελ. 484, 542.

²⁶ Ibid, σελ. 356 - 7, 502, 521.

²⁷ Ενδεικτικά, Ibid, σελ. 401.

²⁸ Ibid, σελ. 180-182.

²⁹ Ibid, σελ. 424-5, 591.

³⁰ Χαρακτηριστικό το ΙΖ' Ψήφισμά της, σελ. 607.

³¹ Ibid, σελ. 159, 164, 468, 534 και ιδίως το ΙΒ' Ψήφισμα, σελ. 596.

³² Ibid, σελ. 170, Κ' Ψήφισμα, σελ. 613

³³ Ενδεικτικά, Ibid, σελ. 398

³⁴ Ibid, σελ. 371, 473-475.

³⁵ Ibid, σελ. 562 επ.

Το κυριότερο όμως είναι ότι ζητά επισήμως, ήδη από την αρχική της φάση³⁶, τη μεσολάβηση του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη (Στράντφορντ Κάνιγκ) προς την «οθωμανική Πόρτα» αναζητώντας συμβιβασμό με τη συγκρότηση πολιτειακής οντότητας φόρου υποτελούς στον Σουλτάνο. Απόφαση που προκαλεί την έντονη αντίδραση του Δ. Ύψηλάντη και την επιβολή πολιτικών κυρώσεων εναντίον του³⁷ που αίρονται στη συνέχεια με πρόταση του Κίτσου Τζαβέλλα³⁸. Όμως η γραμμή της αναζήτησης συμβιβασμού με βρετανική μεσολάβηση και εγγύηση παραμένει σταθερή και επιβεβαιώνεται κατ' επανάληψη και πανηγυρικά (ιδίως με το Ψήφισμα Μυστικόν, αριθμός Στ' του Κώδικος των Ψηφισμάτων, της 12 Απριλίου 1827). Η Εθνική Συνέλευση εναρμονίζεται ουσιαστικά και εκ των πραγμάτων με το Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης του 1826 και προεικονίζει την Συνθήκη του Λονδίνου του 1827.

Εκλέγει ομόφωνα Κυβερνήτη τον Ιωάννη Καποδίστρια με επταετή θητεία και γνωρίζει πολύ καλά ότι αυτή είναι η θεμελιώδης συνταγματική απόφαση που λαμβάνει³⁹. Στη συνεδρίαση ΚΑ' της 30ης Μαρτίου 1827⁴⁰, «*Εξ ομοφώνου αποφάσεως, ο μεν τίτλος του προσδιορίζεται: Κυβερνήτης της Ελλάδος, η δε διάρκεια της προς αυτόν διδομένης εξουσίας επταετής, θέλει κυβερνήσει δε την Ελλάδα κατά τους καθεστώτας νόμους, ο εστί, κατά τον Νόμον της Επιδάυρου, επιδιορθούμενον υπό της δωδεκαμελούς επιτροπής*». Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στην ίδια σελίδα των πρακτικών «*η' . Επροβλήθη δυσκολία, ως προς την επιδιόρθωσιν και σύνταξιν σταθερού Πολιτεύματος εφαρμοστέου εις την επταετή κυβέρνησιν της Πολιτείας, ενώ τοιούτο Πολίτευμα απαιτεί πολυκαιρίαν και βαθείαν μελέτην. Κατά τούτο εδόθησαν πολλάί γνώμαι και δεν ενεκρίθησαν. θ' . Επροβλήθη να συγκροτηθή Συνέλευσις μετά την άφιξιν του Κυβερνήτου εις την Ελλάδαν. Αντεπροβλήθη, μετά την άφιξιν αυτού να μη συγκροτηθή • πλην να συγκροτηθή, άμα δοθή πληροφορία ότι ο Καποδίστριας δεν έρχεται, ότε το έθνος οφείλει να προσκαλέσει άλλον Κυβερνήτην, εκτός της Ελλάδος. Τούτο ενεκρίθη ομοφώνως.*».

³⁶ Ibid, σελ. 163, 177

³⁷ Ibid, σελ. 165 επ.

³⁸ Ibid, σελ. 324-326.

³⁹ Ibid, σελ. 415, 422, 435, 453, 585.

⁴⁰ Ibid, σελ. 423.

Δεν έγινε δεκτή στη Συνεδρία ΚΕ' της 7ης Απριλίου 1821⁴¹ η πρόταση των πληρεξουσίων των ναυτικών νήσων να διαλυθεί η Συνέλευσις καθώς «Αντεπροβλήθη ότι το αντικείμενον της Συνελεύσεως, προ πάντων, είναι να επιδιορθώσει το Πολίτευμα». Συνεπώς, η Συνέλευσις θεωρεί ότι η αρμοδιότητά της είναι αναθεωρητική του Συντάγματος του Άστρους, ακόμη και αν δεν δεσμεύεται από τυποποιημένα διαδικαστικά και ουσιαστικά όρια, ακόμη και αν δεν είναι σαφής η διάκριση μεταξύ πρωτογενούς και δευτερογενούς συντακτικής εξουσίας, ακόμη και αν κάθε Εθνική Συνέλευσις είναι νομικά ισοδύναμη με την προηγούμενη.

Μέσα όμως σε αυτή τη συνεχή ένταση και την αγωνία για την τύχη του εθνικού εγχειρήματος και με δεδομένη πλέον την εκλογή του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη, η επεξεργασία και ψήφιση του «επιδιορθωμένου» Συντάγματος συνιστά μάλλον δευτερεύον αντικείμενο της Συνελεύσεως. Το σχέδιο που προτείνει η Επιτροπή, η οποία είχε συγκροτηθεί προκειμένου να το καταρτίσει, γίνεται σχεδόν αυτόματα και ομόφωνα δεκτό. Από τις σαράντα τακτικές συνεδριάσεις της τελικής της φάσης στην Ερμιόνη και την Τροιζήνα η Συνέλευσις διαθέτει ελάχιστες - και αυτές όχι αποκλειστικά - στο συντακτικό της έργο. Στη Συνεδρία Λ' της 26ης Απριλίου 1827⁴² ως σημείο β' «Ανεγνώσθη το Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων του Πολιτικού Συντάγματος και, αφού έγιναν αι αναγκαίαι προσθαφαιρέσεις εις τούτο, ενεκρίθη ομοφώνως». Στη Συνεδρία ΛΒ' της 27ης Απριλίου 1827⁴³ ως σημείο ζ' «Ανεγνώσθησαν τα χρέη και τα καθήκοντα της Βουλής, εκ του Πολιτικού Συντάγματος. Έγιναν οι αναγκαίοι προσθαφαιρέσεις και ενεκρίθησαν ομοφώνως». Στη Συνεδρία ΛΔ' της 28ης Απριλίου 1827⁴⁴ ως σημείο α' «Ανεγνώσθησαν και τα χρέη και καθήκοντα του Κυβερνήτου και του Δικανικού εκ του Πολιτικού Συντάγματος • ανεγνώσθη ο όρκος των βουλευτών, του Κυβερνήτου και των δικαστών. Και ενεκρίθησαν ομοφώνως». Δυο αντιρρήσεις που προβλήθηκαν για το «απαραβίαστο» του Κυβερνήτη απορρίφθηκαν. Στη Συνεδρία ΛΕ' της 29ης Απριλίου 1827⁴⁵ ως σημείο γ' «Ανεγνώσθη αναφορά της περί του Πολιτεύματος επιτροπής [...] καθυποβαλλούσης εις την κρίσιν της Συνελεύσεως το οποίον συνέταξε Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, επιδιορθώσασα και τροπολογήσασα το Προσωρινόν Πολί-

---

⁴¹ Ibid, σελ. 459 επ.

⁴² Ibid, σελ. 491.

⁴³ Ibid, σελ. 504.

⁴⁴ Ibid, σελ. 509.

⁴⁵ Ibid, σελ. 520.

τευμα, και εξαιτουμένης μετριοφρόνως να μη παραβλέψη η Συνέλευσις τους λόγους της ατελείας του Συντάγματος τούτου, το βραχύ, δηλαδή, και την βάσιν του.» Η Επιτροπή γίνεται σαφέστερη στην αναφορά της: «Το παρρησιάζει λοιπόν όχι ως τέλειον κατά πάντα, αλλά ως σχεπικώς μόνον τελειότερον του προλαβόντος Προσωρινού Πολιτεύματός μας και ως τούτον ελπίζει, ότι θέλει το εκτιμήσει το έθνος και δεν θέλει παραβλέψει τους λόγους της ατελείας του.» Η Επιτροπή είναι. Συνεπώς. πολύ ρεαλιστική και συγκρατημένη σε σχέση με μεταγενέστερους χαρακτηρισμούς του Συντάγματος της Τροιζήνας.

Τέλος, στη Συνεδρία ΑΖ' της 1ης Μαΐου 1827⁴⁶ «α'. Ανεγνώσθη σχέδιον ψηφίσματος περί της ανακρίσεως, προσαφαθαιρέσεως και επιδιορθώσεως του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος. Ενεκρίθη και κατετέθη εις τον Κώδικα των Ψηφισμάτων υπ' αριθμόν ΙΕ', προσετέθη δε εις το τέλος του Συντάγματος. β'. Ανεγνώσθη αύθις απ' αρχής άχρι τέλους το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος. Ενεκρίθη ομοφώνως και υπεγράφη παρά πάντων των πληρεξουσίων.»

Οι συντάκτες του Συντάγματος της Τροιζήνας ως ιστορικό υποκείμενο και ως θεσμική οντότητα με τη μορφή της Εθνικής Συνέλευσης (χωρίς τη συμμετοχή του Αλ. Μαυροκορδάτου⁴⁷ τη φορά αυτή, κάτι που υποδηλώνει πολλά κατά τη γνώμη μου), προφανώς ήθελαν να καταρτίσουν ένα Σύνταγμα που θα ισχύσει. Είχαν όμως αίσθηση του στρατιωτικού συσχετισμού που διαμορφωνόταν καθώς και των διεθνών συσχετισμών, άρα της ενδεχόμενης διεθνούς επέμβασης, την οποία άλλωστε το επαναστατημένο Έθνος προσδοκούσε και επιδίωκε. Η παραγωγή του Συντάγματος συνδέεται, εκ των πραγμάτων, με τη διαχείριση μιας υπαρξιακά καταλυτικής στιγμής της Επανάστασης. Οφείλουμε συνεπώς να το δούμε συναρτημένο με τη Συνθήκη του Λονδίνου του 1827 και τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου που έπονται της εκλογής του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη και της ψήφισης του Συντάγματος της Τροιζήνας, αλλά προηγούνται της άφιξης του Καποδίστρια στην Ελλάδα.

⁴⁶ Ibid, σελ. 522 επ.

⁴⁷ Βλ. κυρίως Γ. Κ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, 2012 (διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1998), Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, 2010, Εμ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος. Ο βίος και το έργο του μέχρι και της καποδιστριακής περιόδου*, 1982.

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας είναι ένα κείμενο το οποίο, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να αξιολογείται υπό το φως των πολιτικών και στρατιωτικών συμφραζομένων του και παράλληλα με τη Διακήρυξη της 5ης Μαΐου 1827 (σελ 560) που απεύθυνε προς τις Ελληνίδες και τους Έλληνες ο Πρόεδρος της Γ' Εθνικής Συνέλευσης, ο Γεώργιος Σισίνης, με το τέλος των εργασιών της. Με τη διακήρυξη τους καλούσε να αγωνιστούν και να πεθάνουν αξιοπρεπώς προκειμένου να μην αναγκαστούν να πεθάνουν υπό ταπεινωτικές συνθήκες. Κυρίως όμως τους διαβεβαίωνε ότι *«Οι δυνατοί βασιλείς της Ευρώπης μεσολαβούσι δια την ελευθερίαν μας • οι φιλοδίκαιοι πρέσβεις αυτών προσπαθούν να καταπίσουν τον δήμιόν σας ότι η γη των πατέρων σας δεν είναι ιδική του ...»*.

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας, ήταν συνεπώς ένα «Σύνταγμα - έκκληση», *urbī et orbī*, και προς το Έθνος να αγωνιστεί με τις εναπομένουσες δυνάμεις του προκειμένου να επιβιώσει και προς τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής να παρέμβουν ανθρωπιστικά υπέρ των Ελλήνων και του εύθραυστου αλλά «συντεταγμένου» νεοπαγούς κράτους τους. Είναι ένα Σύνταγμα το οποίο τελεί υπό διπλό φόβο. Τον φόβο ότι θα κατισχύσουν στρατιωτικά οι οθωμανικές δυνάμεις και τον φόβο των στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων του εξεγερμένου Έθνους ότι θα εγκατασταθεί ως παντοδύναμος Κυβερνήτης ο Καποδίστριας. Οι συντάκτες του Συντάγματος του 1827 εκλεγούν, όπως είδαμε, τον Κυβερνήτη με θητεία. Όχι βέβαια με την ενιαύσια θητεία που προέβλεπε για την εκτελεστική εξουσία το Σύνταγμα Επιδάουρου / Άστρους, αλλά πάντως με θητεία έστω μακρά, επταετή, που θυμίζει την Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία και τη Ντεγκολική αντίληψη. Πάντα όμως εκκρεμεί το ζήτημα της μοναρχίας. Όλοι γνωρίζουν ότι για το τελικό πολιτειακό σχήμα υπό το οποίο θα αναγνωρισθεί το νέο κράτος εντός διεθνώς αναγνωρισμένων και εγγυημένων συνόρων, ιδιαίτερη σημασία έχει η βούληση και ο σχεδιασμός των Μεγάλων Δυνάμεων. Άρα η πολιτειακή λύση θα είναι εν τελεί μοναρχική.

3. Τα Συντάγματα του Αγώνα ως διαπραγματεύσιμα συντάγματα

Τα Επαναστατικά Συντάγματα είναι και τα τρία, ευθύς εξ αρχής, λιγότερο «ιδεολογικά» απ' ό,τι συνήθως θεωρούμε. Εμπνέονται βεβαίως από το κλίμα της εποχής τους, από τις φιλελεύθερες ιδέες. Επικοινωνούν με την ευρωπαϊκή και τη διεθνή (λόγω Ηνωμένων Πολιτειών και χωρών της λατινικής Αμερικής) παραγωγή Συνταγμάτων που δεν είναι μόνο φιλελεύθερα και δημοκρατικά, αλλά πολλά από αυτά μοναρχικά. Τα Συντάγματα του Αγώνα επιτελούν, όπως ήδη σημειώθηκε, όλες τις λειτουργίες ενός Συντάγ-

ματος⁴⁸, όχι όμως όλες στον ίδιο βαθμό. Προφανώς εξυπηρετούν την ανάγκη για εσωτερικές διευθετήσεις και ισορροπίες λαμβανομένων υπόψη και των τοπικών πολιτευμάτων και των περιφερειακών εκπροσωπήσεων που είναι μια ισχυρή πραγματικότητα εμφανής και στην ίδια τη λειτουργία των Εθνικών Συνελεύσεων, ακόμη και μετά το Άστρος όπου, επισήμως, καταργούνται τα τοπικά πολιτεύματα. Συνεπώς, η οργανωτική τους λειτουργία είναι σημαντική. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η εγγυητική λειτουργία τους σε σχέση με το «δημόσιον δίκαιον» των Ελλήνων είναι όχι διακηρυκτικά αλλά πρακτικά περιορισμένη. Η συμβολική όμως και νομιμοποιητική λειτουργία τους είναι εξαρχής πολύ έντονη τόσο διεθνώς, όσο και στο εσωτερικό. Πρωτίστως τα Συντάγματα του Αγώνα είναι όψεις και «εργαλεία» μιας διπλωματικής διαδικασίας που στοχεύει αρχικά στην αναγνώριση του επαναστατημένου Έθνους και στη συνέχεια στη διασφάλιση της υπόστασης και στη διεθνή αναγνώριση της πολιτειακής οντότητας που αυτό σχημάτισε και αγωνίζεται να διατηρήσει. Αλλά και στο εσωτερικό η επίκληση του Συντάγματος ως προς την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των οργάνων που αυτό εγκαθιδρύει αλλά και ως προς την άσκηση δικαιωμάτων που αυτό αναγνωρίζει είναι πολύ συχνή⁴⁹, ακόμη και όταν το κρίσιμο στοιχείο είναι οι στρατιωτικοί συσχετισμοί και τα οικονομικά μέσα (όπως έγινε μεταξύ των συγκρουόμενων πλευρών στον πρώτο και το δεύτερο εμφύλιο πόλεμο) ή ακόμη και όταν, πέρα από το συνταγματικώς αναγνωριζόμενο δικαίωμα, σημασία έχουν οι τοπικές, οικογενειακές ή άλλες παραδοσιακές σχέσεις.

Προφανώς και τα συνταγματικά κείμενα αυτά καθεαυτά -πρωτίστως το ιδρυτικό κείμενο που προήλθε από την πρώτη Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου - έχουν ιδιαίτερη αξία⁵⁰ ανεξάρτητα από τον βαθμό της εφαρμογής τους. Είναι επίσημα και πανηγυρικά εργαστήρια ιδεών, αντιλήψεων, θεσμικών διακανονισμών. Είναι εύλογο να προκαλούν τον αυστηρό και ενδελεχή σχολιασμό του Κοραή⁵¹ ή το ενδιαφέρον του ίδιου του Μπενθάμ⁵² που παρακολουθεί παραλλήλως πολλές διαδικασίες παραγωγής συνταγ-

⁴⁸ Βλ. παραπάνω υπο 2 και υποσ. 11.

⁴⁹ Πλήθος στοιχείων παραθέτει ο Α. ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, ο.π. (υποσ. 1).

⁵⁰ Βλ. παρακάτω, υπό Α. 4.

⁵¹ ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, Εισαγωγή – Επιμέλεια Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018.

⁵² Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (επ. διευθ.), *Ο Ιερεμία Μπενθάμ και η Ελληνική Επανάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2012.

μάτων διεθνώς. Ίσως για τον λόγο αυτό είναι πιο επιεικής από τον Κοραή, ακόμη και όταν οι προτάσεις του δεν γίνονται δεκτές.

Από διεθνοπολιτικής όμως πλευράς τα Συντάγματα του Αγώνα είναι εξ αρχής απολύτως διαπραγματεύσιμα προκειμένου, μέσα στον τότε διεθνή συσχετισμό δυνάμεων, να επιτευχθεί ο στόχος που είναι καταρχήν η Επανάσταση να εκληφθεί ως κάτι διαφορετικό από τα επαναστατικά κινήματα της περιόδου εκείνης. Η περίοδος 1820-1821 είναι γεμάτη από εξεγέρσεις⁵³. Η Ελληνική Επανάσταση - παρότι τώρα αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στον φιλελεύθερο χαρακτήρα των Συνταγμάτων - δεν θέλει να εμφανίζεται ως φιλελεύθερη, και κυρίως δεν θέλει να θεωρείται ιακωβινική ή καρμποναρική. Δεν θέλει να συσχετιστεί με άλλες εξεγέρσεις της εποχής. Θέλει να εμφανίζεται ως αμιγώς εθνική, ως χριστιανική, όχι ως αντιμοναρχική. Ο Αλ. Μαυροκορδάτος έχει εκφραστεί και για το ζήτημα αυτό με την ίδια σαφήνεια με την οποία εκφράστηκε σε σχέση με το γεωπολιτικό πλαίσιο της Επανάστασης και σε σχέση με τους όρους του διεθνούς δανεισμού της Προσωρινής Διοίκησης (βλ. παρακάτω, Β.1).

Ούτε αφήνεται καμιά αμφιβολία για τον χαρακτήρα της Επανάστασης. Η διακήρυξη που εκδίδεται με το τέλος των εργασιών της Α' Εθνοσυνέλευσης⁵⁴, είναι ιδιαίτερα εύγλωττη και απευθύνεται επίσης διεθνώς. «*Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ημών μακράν από του να στηρίζεται εις αρχάς δημογωγικάς ή στασιώδεις*» (μπορούμε συνεπώς να παρατηρήσουμε ότι καταγγέλλει οποιαδήποτε σχέση με τον "καρμποναρισμό") «*ή ιδιοφελείς μέρους τινός του σύμπαντος ελληνικού έθνους σκοπούς*» (μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι επιμένει στην έλλειψη «ταξικού» στοιχείου) «*είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος ιερός, πόλεμος του οποίου μόνη αιτία είναι η ανάκτησης των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής*».

Τα Συντάγματα της Επιδάουρου και του Άστρους, έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό την έλλειψη μονοπρόσωπου οργάνου αρχηγού του κρά-

⁵³ Βλ. ευσύνοπτη καταγραφή στο πρώτο μέρος του βιβλίου, Δ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εξεγειρόμενη Ευρώπη του 1820-1821. Τα δυτικοευρωπαϊκά κινήματα και η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης*, (πρόλογος Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ), 2021.

⁵⁴ Διακήρυξη της Α' Εθνικής Συνέλευσης, που συγκλήθηκε στην Επίδαυρο, της 15^{ης} Ιανουαρίου 1822 . Υπογράφεται από τον Πρόεδρό της Αλ. Μαυροκορδάτο και τα μέλη της (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμος 3, σελ. 40-42).

τους⁵⁵. Θα μπορούσε συνεπώς να πει κανείς, ότι εμπνέονται από τη συνταγματική παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης, από το Σύνταγμα του 1791, κάπως από το σύστημα της κυβερνώσας Βουλής, κάπως από το *Directoire*. Είναι όμως γνωστό ότι υπό το καθεστώς των Συνταγμάτων αυτών οι εκπρόσωποι του επαναστατημένου Έθνους είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να διαπραγματευθούν με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής μια μοναρχική λύση, κατά προτίμηση συνταγματικά οριοθετημένη⁵⁶. Το μοντέλο του ισχυρού αιρετού αρχηγού του κράτους, προβλήθηκε ως εναλλακτική λύση⁵⁷, εφαρμόστηκε με την επιλογή του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη, αλλά αποδείχθηκε μεταβατικό και εκ των πραγμάτων ατελέσφορο.

Όλοι επιπλέον οι πρωταγωνιστές που είχαν αίσθηση των διεθνών συσχετισμών, ο Μαυροκορδάτος, ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, ο Καποδίστριας, δεν θέλουν να συνδέεται η Επανάσταση με τη Φιλική Εταιρεία⁵⁸. Θέλουν αυτό να αποτυπώνεται συνταγματικά και να προβάλλεται διεθνώς. Η σύγκρουση αυτή είναι πρωτεύουσα, αλλά παράλληλη με τη σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων, έστω ετεροχθόνων, μετριοπαθών φιλελεύθερων (κυρίως του Αλ. Μαυροκορδάτου) και φιλελλήνων που εκφράζουν (ο καθένας με τον τρόπο του, τη διαδρομή του και τους προσωπικούς του στόχους) ριζοσπαστικά φιλελεύθερες απόψεις, υποτιμούν τον προεχόντως εθνικό χαρακτήρα της Επανάστασης και ενίοτε θέτουν σε κίνδυνο τον θεμελιώδη στόχο της απελευθέρωσης από τον Οθωμανικό ζυγό με τη συγκρότηση ανεξάρτητου εθνικού κράτους⁵⁹.

⁵⁵ Πιο διεξοδικά, ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Κοινοβουλευτικό ή Προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης; Σκέψεις για τις θεωρητικές βάσεις και την πολιτική σημασία ενός κλασικού διλήμματος, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας*, 2018, σελ. 283 επ. και τη βιβλιογραφική σημείωση που, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στο έργο του Ε. ΚΑΝΤΟΡΟΒΙΤΣ, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, 2016.

⁵⁶ Βλ. υποσ. 6 και τώρα Α. ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 397 επ. με τον αντίστοιχο υπομνηματισμό.

⁵⁷ Ο.π., σελ. 402 επ.

⁵⁸ Βλ. Γ. Κ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ ο.π. (υποσ. 20), σελ. 391 επ. (της αρχικής μορφής της μελέτης), με αναφορές στην προγενέστερη βιβλιογραφία και τις σχετικές πηγές.

⁵⁹ Βλ. τη γλαφυρή και τεκμηριωμένη μελέτη του Α. ΧΑΤΖΗ, Έλληνες και Φιλέλληνες Φιλελεύθεροι: Συμβολή στη μελέτη μιας άγνωστης σύγκρουσης, σε: *Οι Μεγάλες Προσωπικότητες της Ελληνικής Επανάστασης – Ομοψυχία και διχόνοια κατά την Επανάσταση*. Πρακτικά Η' Συνεδρίου (επιμ. Αρχιμ. Βαρθολομαΐος Άντωνίου - Τριανταφυλλίδης), Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2020, σελ. 349 επ.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο στοιχείο. Τα Συντάγματα της Επιδαύρου και του Άστρους, παρότι τονίζουμε τον φιλελεύθερο χαρακτήρα τους, δεν είναι Συντάγματα δικαιοκρατικά. Ποτέ δεν επιβλήθηκε, ούτε καν επί χάρτου, μια θεσμικά ολοκληρωμένη διάκριση των εξουσιών⁶⁰. Δεν οργανώθηκε ολοκληρωμένο δικαστικό σύστημα. Δεν λειτούργησαν, παρά αποσπασματικά, ανεξάρτητα δικαστήρια. Άρα, ναι μεν έχουμε αναγνώριση θεμελιωδών δικαιωμάτων και μάλιστα αρκετά προωθημένη, ρητή δήλωση περί της υπεροχής του Συντάγματος, επίκληση του Συντάγματος στη λειτουργία των υποτυπωδώς κρατικών θεσμών και συνταγματικά επιχειρήματα ακόμη και στον καθημερινό λαϊκό λόγο, αλλά ανεξάρτητα δικαστήρια και υπό την έννοια αυτή διάκριση των εξουσιών και κράτος δικαίου, δεν έχουμε.

4. Το φαινόμενο της συνταγματικής παλινδρόμησης μεταξύ 1827 και 1844

Όπως τονίστηκε εξαρχής, η Επανάσταση ήταν μια διεκδίκηση κυριαρχίας και τα Συντάγματα λειτουργούν ως μείζονες συμβολισμοί κυριαρχίας. Όμως δεν πρέπει να είμαστε αυτοαναφορικοί ή κειμενολογικοί. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει η πραγματικότητα. Η Επανάσταση μας οδήγησε στην κατάκτηση της εθνική κυριαρχίας μέχρι του ορίου του προτεκτοράτου, του πολιτικού, του στρατιωτικού και του οικονομικού προτεκτοράτου. Το νέο κράτος είναι προϊόν ενός διεθνούς στρατιωτικού γεγονότος, όπως η ναυμαχία του Ναυαρίνου, και μιας σειράς διπλωματικών ενεργειών (αναφερθήκαμε ήδη στο Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης και στη Συνθήκη του Λονδίνου του 1827), αναγνωρίζεται και αποκτά διεθνώς καθορισμένα σύνορα με διεθνή πράξη (Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830) των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής που συμπράττουν για τον σκοπό αυτό⁶¹, ενώ οικο-

⁶⁰ Αυτό ισχύει για όλη την περίοδο από την θέση σε ισχύ των Συνταγμάτων του 1822 και του 1823 μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια, βλ. Α. ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ, ο.π. (υποσ. 1) σελ. 210 επ., 290-296, 345 επ., 385 επ., 456 επ.

⁶¹ Βλ. ειδικότερα, D. DAKIN ο.π. (υποσ. 2), σελ. 181 επ., 219 επ. 274 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετάφραση του *The Unification of Greece 1770-1923*, 1972), 3η έκδοση, 1989, ιδίως σελ. 154 επ., 168 επ., 188 επ., Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, *Διεθνές Δίκαιο και διπλωματία στα χρόνια της Επανάστασης του 1821*, 2021, σελ. 5 επ., 26 επ., 38 επ., 76 επ., Λ. ΔΙΒΑΝΗ, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας 1830-1947. Απόπειρα πατριδογνωσίας*, 8η έκδοση, 2000, ιδίως σελ. 90 επ. και συνοπτική παρουσίαση των ευρύτερων εξελίξεων της περιόδου, Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, 2013, σελ. 159 επ. Τα κείμενα των πρωτοκόλλων, συνθηκών και άλλων διεθνών

νομικά και ιδίως δημοσιονομικά γεννιέται επιβαρυνμένο με διεθνή δανεισμό και εξωτερικό δημόσιο χρέος η ανάληψη του οποίου λειτούργησε και ως έμμεση πράξη αναγνώρισης της ελληνικής Προσωρινής Διοίκησης⁶².

Αυτό δεν μπορεί να αφήσει ανεπηρέαστο το Σύνταγμα της χώρας. Εξηγεί το ευρύτερο φαινόμενο της συνταγματικής παλινδρόμησης που εμφανίζεται και στην ελληνική πολιτική Ιστορία. Τίποτα δεν είναι ειδικά και υβριδικά ελληνικό, αλλά πάντως και εδώ έχουμε μία πολύ ωραία εργαστηριακή απόδειξη. Από εκεί που μιλάμε για τα Συντάγματα του Αγώνα συμπεριλαμβανομένης και της Τροιζήνας, εισερχόμαστε σε ένα μεγάλο κενό, πριν φτάσουμε στο Σύνταγμα του 1844 και σε όλη την περιπέτεια της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας από το 1844 και μετά⁶³.

Βεβαίως τα Συντάγματα του Αγώνα έχουν ένα ειδικό νομικό χαρακτηριστικό, ιδίως αυτό της Επιδαύρου. Είναι, όπως σημειώθηκε, ιδρυτικά Συντάγματα νέου κράτους, παρότι κράτους αβέβαιου και μη αναγνωρισμένου ακόμη διεθνώς. Κράτους μειωμένης κυριαρχίας. Το πρώτο Σύνταγμα ενός νέου κράτους⁶⁴, στη συνταγματική θεωρία έχει ιδιαίτερη σημασία διότι ακόμη και όταν διαρρηγνύεται η συνταγματική συνέχεια, το πρώτο Σύνταγμα συγκροτεί μία δομή, δυνάμει της οποίας αξιολογούνται και οι υπερβάσεις της. Πρώτο Σύνταγμα, ιδρυτικό νέου κράτους δεν είχε η Γαλλία το 1791 μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ούτε η Ισπανία το 1812, είχε όμως η Ομοσπονδία των ΗΠΑ. Αυτή τη λειτουργία των ιδρυτικών Συνταγμάτων δεν την αμφισβήτησε ούτε ο Καποδίστριας παρά την αναστολή του Συντάγματος του 1827, ούτε η αντιβασιλεία με τις πυκνές θεσμικές πρωτοβουλίες του Μάουρερ, ούτε ο Όθωνας πριν το Σύνταγμα του 1844. Το πρωταρχικό κρατικό μόρφωμα των επαναστατικών χρόνων είναι αυτό που αποκτά την ικανότητα της συνέχειας του κράτους, όπως φαίνεται από

πράξεων που διαμόρφωσαν το εδαφικό καθεστώς της Ελλάδας είναι προσिता στο Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Τομ. Α', *Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1832)*, *Τα πλήρη κείμενα των συνθηκών*, 1999 και στο ΕΜ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Το εδαφικό καθεστώς της Ελλάδος και οι συνθήκες στα πλαίσια της Διπλωματικής Ιστορίας*, 2010, σελ. 47 επ. Πολλά από αυτά δημοσιεύονται σε ελληνική μετάφραση με πηγή το: ΑΛ. Ι. ΣΟΥΤΣΟΣ, *Συλλογή των εις το εξωτερικό Δημόσιο Δίκαιο της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων*, 1858. Εφόσον μια συνθήκη έχει κυρωθεί και δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως παρατίθεται η επίσημη μετάφρασή της.

⁶² ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 4).

⁶³ Την οποία παρουσιάζει συστηματικά ο Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1).

⁶⁴ ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 14), σελ. 28-29 με τον αντίστοιχο υπομνηματισμό.

το νομικά κρίσιμο γεγονός ότι οι μεταγενέστερες θεσμικές εκδοχές του κράτους αποδέχονται τις δεσμεύσεις από τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας⁶⁵ που συνήψε ήδη από το 1824 η Προσωρινή Διοίκηση η σχηματοποιημένη κατά το Σύνταγμα Επιδάουρου / Άστρους.

Αυτή η συνταγματική παλινδρόμηση δεν σημαίνει ότι το Σύνταγμα χάνει την κανονιστική του υπεραξία. Πάντα υπάρχει μια ιδιαίτερη σημασία στο Σύνταγμα ως νομικό κείμενο. Όμως εξίσου μεγάλη είναι και η σημασία του συνταγματικού «μυστικισμού», της συνταγματικής θεολογίας, η οποία έχει μεγάλη σημασία για τη νομιμοποίηση των θεσμών⁶⁶. Το κράτος αναζητά στο Σύνταγμα νομιμοποίηση διεθνή και εσωτερική, θέτει τις νομικές βάσεις της κρατικής οργάνωσης, ακόμη και αν αυτή ήδη υπάρχει, και παρέχει εγγυήσεις μέσω της αναγνώρισης θεμελιωδών δικαιωμάτων. Υπάρχει πάντα ένα στοιχείο συνταγματικού βολонταρισμού στον συνταγματικό σχεδιασμό (constitutional design⁶⁷), στη μηχανική (engineering⁶⁸) του Συντάγματος, ιδίως τον 19ο αιώνα. Όμως δεν πρέπει ο συνταγματικός βολонταρισμός να αγγίζει αυτό που λέγεται συνταγματική ματαιοδοξία (constitutional vanity⁶⁹). Είδαμε ότι τέτοια ματαιοδοξία δεν υπήρξε κατά την κρίσιμη «συνταγματική στιγμή» της Τροιζήνας. Αντιθέτως υπήρξε πλήρης συνείδηση των πραγματικών συσχετισμών και των στενών ορίων κίνησης του συντακτικού νομοθέτη.

⁶⁵ ΕΥ. BENIZEΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 4).

⁶⁶ ΕΥ. VENIZELOS, Bible and Constitution: Thoughts on the political theology, *Rassegna di Teologia*, 61, 2020, σελ. 115-124, όπου και περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές.

⁶⁷ Για την έννοια του Constitutional design, D. S. LUTZ, *Principles of Constitutional Design*, 2008, σελ. 1 επ., 209 επ., 221 επ. Επίσης, P. YOWELL, *Constitutional Rights and Constitutional Design*, 2018, ιδίως κεφ. 7.

⁶⁸ Για την έννοια του Constitutional engineering, βλ. το κλασσικό έργο του G. SARTORI, *Comparative Constitutional Engineering, second edition*, 1997, σελ. 195 επ.

⁶⁹ Για την έννοια της συνταγματικής ματαιότητας, βλ. ΕΥ. VENIZELOS, The Augmented Constitution, *ERPL/REDP*, vol. 32, no 3, autumn/automne 2020 όπου και αναφορά σε J. HUMMEL (dir.), *Les conflits constitutionnels. Le droit constitutionnel à l'épreuve de l'histoire et du politique*, 2010, και την κριτική του παραπάνω βιβλίου από τον C. BRAMI, *Jus Politicum*, n° 6, 2011, που υπογραμμίζει την «vanité du constitutionnalisme».

B. Η εξέλιξη του φαινομένου από την Παλιγγενεσία έως τη Μεταπολίτευση

1. Η αναγωγή των συνταγματικών εξελίξεων στον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων

Αυτό το χαρακτηριστικό της έντονης διεθνοποίησης⁷⁰ (με την έννοια της αναγωγής στον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων) των ελληνικών Συνταγμάτων που υπάρχει ήδη στο γενετικό τους υλικό από την εποχή της Επανάστασης, διαπερνά στη συνέχεια την ελληνική Συνταγματική Ιστορία, μέχρι τις μέρες μας. Υπάρχει μια εμφανής σύνδεση των Συνταγμάτων και των συνταγματικών εξελίξεων των διακοσίων ετών από την Παλιγγενεσία έως σήμερα, με την εξωτερική πολιτική και ιδίως με την εθνική ολοκλήρωση.

Στην περίοδο του Αγώνα, τα Συντάγματα συνδέονται, όπως είδαμε, με όλες τις ιστορικά γνωστές κινήσεις για τη διεκδίκηση έμμεσης και μετά άμεσης αναγνώρισης των επαναστατημένων Ελλήνων και του νέου κράτους τους. Συνδέονται με την αναζήτηση δανείων στις διεθνείς χρηματαγορές και τελικά στο Λονδίνο, αλλά και με μια ολόκληρη διεθνοπολιτική αντίληψη, την οποία ο Μαυροκορδάτος αποτυπώνει στο ίδιο έγγραφο με τις χρηματοοικονομικού χαρακτήρα οδηγίες του προς τους διαπραγματευτές του πρώτου και του δεύτερου δανείου. Οι οδηγίες αποτυπώνουν μια αντίληψη περί του ρόλου που μπορεί να παίζει διεθνοπολιτικά μια ισχυρή Ελλάδα, ακόμη και σε συνδυασμό με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ως προς την ανάσχεση της Ρωσικής καθόδου⁷¹. Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται για πρώτη φορά στο θεμελιώδες κείμενο του Αλ. Μαυροκορδάτου, το περιβόητο «*Coup d'oeil sur la Turquie*»⁷² του 1820. Αυτό το κείμενο είναι στον πυρήνα του ίδιο με το κεφάλαιο περί εξωτερικής πολιτικής των οδηγιών για το δάνειο και αυτή η γραμμή καταλήγει στον ρόλο του Μαυροκορδάτου ως βραχείας διαρκείας Πρωθυπουργού του Όθωνα (το λεγόμενο υπουργείον κατοχής) μετά τα γεγονότα που προκάλεσε η συμμετοχή της Ελλάδας στον Κριμαϊκό πόλεμο⁷³.

⁷⁰ Για το φαινόμενο της διεθνοποίησης του Συντάγματος βλ. από την σχετική πλούσια βιβλιογραφία, R. MICHALOUDI, *L'internationalisation des constitutions des Etats en crise: L'encadrement du pouvoir constituant originaire par le droit international*, 2014, K. F. NDJIMBA, *L'internationalisation des constitutions des Etats en crise. Réflexions sur les rapports entre droit international et droit constitutionnel*, *Thèse, Université Nancy 2*, 2011, K. F. NDJIMBA, *L'internationalisation des constitutions et la revalorisation du droit constitutionnel des États*, *Politeia*, no 22, décembre 2012.

⁷¹ Βλ. σχετικό υπομνηματισμό σε: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 4).

⁷² Το κείμενο δημοσιεύει σε παράρτημα (της έκδοσης του 2012) και αναλύει (Κεφάλαιο δεύτερο) ο Γ. Κ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, ο.π. (υποσ. 20).

⁷³ Βλ. ενδεικτικά, Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ο.π. (υποσ. 34), σελ. 255 επ.

Η μορφή του πολιτεύματος, δηλαδή ο σκληρός πυρήνας των συντακτικών επιλογών του Επαναστατημένου Έθνους, είδαμε ότι συνδέεται ευθέως με τον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων της εποχής. Με τις προτιμήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου να επιτευχθεί ο αρχικός στόχος της κρατικής υπόστασης του Έθνους, η δημιουργία ενός εθνικού κράτους έστο με δεσμεύσεις ως προς την εξωτερική του κυριαρχία.

2. Από την αναστολή του Συντάγματος του 1827 στο Σύνταγμα του 1844

Η περίοδος του Καποδίστρια συνδέεται από πλευράς Συνταγματικής Ιστορίας με την αναστολή του Συντάγματος του 1827 και από πλευράς Διπλωματικής Ιστορίας με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830 και την αναγνώριση του ελληνικού κράτους ως ανεξάρτητου, αλλά με καθεστώς κληρονομικής μοναρχίας. Αυτό μάλιστα συμβαίνει ενώ υπάρχει εκλεγμένος αιρετός Κυβερνήτης που ασκεί τα καθήκοντά του⁷⁴. Το πολιτειακό καθεστώς του «ανεξάρτητου» ελληνικού κράτους, δεν καθορίζεται ενδογενώς με την άσκηση πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας κατά τη λογική των Εθνικών Συνελεύσεων, αλλά με διεθνή σύμβαση που αποτυπώνει τον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων.

Το «ηγεμονικό Σύνταγμα» δεν ήταν εκ γενετής προορισμένο να εφαρμοστεί. Κατά τη λογική της διεθνούς ρύθμισης και επιβολής του πολιτειακού καθεστώτος του ελληνικού κράτους ακολουθεί η Συνθήκη του Λονδίνου του 1832 και η εκλογή του Όθωνα, ενώ υπάρχουν διεκδικήσεις εθνικής ολοκλήρωσης που συνδέονται με το πολιτειακό. Ο Βασιλέας της Βαυαρίας ως πατέρας του μελλοντικού Έλληνα μονάρχη διεκδικεί Βόλο, Άρτα, Κρήτη, Σάμο. Διασφαλίζεται η συνοριακή γραμμή Αμβρακικού - Παγασητικού μαζί με την Εύβοια, τις Σποράδες και τις Κυκλάδες⁷⁵. Η δικαιοδοσία των τριών Μεγάλων

⁷⁴ Για την εξωτερική πολιτική του Καποδίστρια και τη στάση του στις διεθνείς επαφές βλ. D. DAKIN, ο.π. (υποσ. 2) σελ. 300 επ., 340 επ., 365 επ. Επίσης Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Η εξωτερική πολιτική του κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας, 1828-1831, σε: *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Δημοσιεύματα Ιστορίας Πολιτικού βίου και πολιτικών θεσμών 2: Διεύθυνση Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ, Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, 1983 σελ. 81 επ., Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, ο.π. (υποσ. 34), σελ. 188 επ.

⁷⁵ D. DAKIN, ο.π. (υποσ. 2), σελ. 104 επ., 108 επ., 140 επ. Λ. ΔΙΒΑΝΗ, ο.π. (υποσ. 61), σελ. 122 επ. Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ο.π. (υποσ. 61), σελ. 179 επ. Από συνταγματικής πλευράς, Γ. ΝΑΚΟΣ, *Το Πολιτειακό Καθεστώς της Ελλάδος επί Όθωνος μέχρι του Συντάγματος του 1844 - Εκ των Δημοκρατικών Ιδεωδών της Επαναστάσεως του 1821 εις την*

Δυνάμεων να συνάψουν με το Βασίλειο της Βαυαρίας τη Συνθήκη του Λονδίνου του 1832, θεμελιώνεται με μεγάλη διπλωματική «κομψότητα» στην εξουσία να επιλέξουν μονάρχη για την Ελλάδα που τους ανέθεσε το Ελληνικό Έθνος με τη Συνθήκη του Λονδίνου του 1827, η οποία όμως αν είχε τελεσφορήσει θα οδηγούσε σε ένα κράτος φόρου υποτελές στον Σουλτάνο. Η πραγματική νομιμοποιητική βάση όμως των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής είναι η ίδια η ισχύς τους και η ενεργός ανάμιξή τους στην ελληνική υπόθεση όχι μόνο με πολιτικά αλλά και με στρατιωτικά μέσα.

Στη συνέχεια, πάλι η εξωτερική πολιτική καθορίζει τις πολιτειακές και συνταγματικές εξελίξεις: η αποστολή ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η σύμπλευση με τη Ρωσία στον Κριμαϊκό πόλεμο, η Υπόθεση Πατσίφικο, ο αγγλογαλλικός αποκλεισμός συνδέονται - εκ του αποτελέσματος τουλάχιστον - με την έξωση του Όθωνα, με μια δυναστική, συνεπώς πολιτειακή- συνταγματική αλλαγή⁷⁶. Επρόκειτο, θυμίζω, για μια απόπειρα του Όθωνα να προβάλλει την ανατολική εκδοχή, την προσδοκία της Ρωσικής υποστήριξης, εν αναμονή της οποίας η Ελλάδα τάχθηκε στρατιωτικά στο πλευρό της Ρωσίας. Η γραμμή όμως αυτή προκαλεί την οξεία αντίδραση των τότε «δυτικών» δυνάμεων, της Αγγλίας και της Γαλλίας.

Η «Μεγάλη Ιδέα» ως κυρίαρχη εθνική ιδεολογία αλυτρωτικού χαρακτήρα, δηλαδή ως ιδεολογία της εθνικής ολοκλήρωσης, διατυπώνεται πανηγυρικά από τον Ι. Κωλέττη στην διάρκεια της Εθνικής Συνέλευσης της 3ης Σεπτεμβρίου που προπαρασκεύασε και ψήφισε το Σύνταγμα του 1844. Η ίδια συντακτική διαδικασία παράγει ένα Σύνταγμα ως βήμα θεσμικής ολοκλήρωσης και ένα αφήγημα εθνικής ολοκλήρωσης που απέχει πολύ από του να συνιστά συγκροτημένη εθνική στρατηγική⁷⁷. Μπορεί αυτό που ο ίδιος ο Κωλέττης όρισε ως «Μεγάλη Ιδέα» να μη ήταν αυτό που κατέστη στη συνέχεια ευρύτερα αποδεκτό ως ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο του όρου, η έννοια όμως καταγράφεται επισήμως μέσω της διαδικασίας παραγωγής του Συντάγματος του 1844.

Απόλυτον Μοναρχίαν, 1974 (διδασκτορική διατριβή του συγγραφέα στη Νομική Σχολή ΑΠΘ με επιβλέποντα καθηγητή τον Ν. Πανταζόπουλο).

⁷⁶ J. A. PETROPULOS ο.π. (υποσ. 6) σελ. 325 επ., 491 επ., 585 επ. και ειδικότερα για τις συνταγματικές εξελίξεις, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 107 επ.

⁷⁷ Αντί πολλών, Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, 2010, ιδίως σελ. 15 επ., 21 επ., 37 επ. και πάντα, ΕΛ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, 1988, σελ. 251 επ., ιδίως 287 επ.

3. Από το Σύνταγμα του 1864 στην κατάργηση του Συντάγματος του 1864/1911

Ο Γεώργιος Α' «προικοδοτείται» με τα Επτάνησα (Συνθήκη του Λονδίνου της 29ης Μαρτίου 1864). Η αλλαγή δυναστείας, δηλαδή μια εξέλιξη που εγγράφεται στην πορεία της θεσμικής ολοκλήρωσης καθώς συνδυάζεται με τη θέσπιση του Συντάγματος του 1864, συνδέεται με τη διεύρυνση των ορίων της επικράτειας, δηλαδή με την εθνική ολοκλήρωση και μάλιστα με διεθνή, κυρίως βρετανική και πάλι πρωτοβουλία⁷⁸.

Η λειτουργία του Συντάγματος του 1864, στην πρώτη φάση, από το 1864 μέχρι το 1874 την αρχή της δεδηλωμένης και το περιβόητο «Τις πταίει» του Χαρίλαου Τρικούπη, συνδέεται με το κρητικό ζήτημα, δηλαδή, με το θεμελιώδες τότε ζήτημα εθνικής πολιτικής και εθνικής ολοκλήρωσης. Το κλίμα της εποχής, η πρωταρχία της εθνικής ολοκλήρωσης, διευκολύνει μια φιλομοναρχική και όχι μια φιλοκοινοβουλευτική ανάγνωση του Συντάγματος. Αυτό αφορά πρωτίστως τον διορισμό του πρωθυπουργού και των μελών της κυβέρνησης⁷⁹.

Η δεύτερη φάση της εφαρμογής του Συντάγματος 1864, από την αρχή της δεδηλωμένης μέχρι το Γουδή, είναι πυκνή σε εξελίξεις που δεν είναι συνιστούν όμως σαφές βήμα στην πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης και οδηγούν σε αδιέξοδο τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, δεν συμβάλλουν συνεπώς στη θεσμική ολοκλήρωση παρότι στη φάση αυτή περιλαμβάνονται οι κυβερνήσεις Χ. Τρικούπη και το εκσυγχρονιστικό τους εγχείρημα⁸⁰. Η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, ο «ατυχής» πόλεμος του 1897, ο Μακεδονικός Αγώνας είναι εξελίξεις που δείχνουν ότι η ιδεολογία του αλυτρωτισμού και της εδαφικής επέκτασης πρέπει να μετατραπεί σε στρατηγική που να συνδυάζεται με μεγάλα και συγκροτημένα βήματα εσωτερικού θεσμικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού. Στο πεδίο της Συνταγματικής Ιστορίας αυτό οδηγεί στο Κίνημα στο Γουδή, στην αναθεώρηση του 1911 και στη θεσμική εποχή Ελευθερίου Βενιζέλου⁸¹.

Η τρίτη φάση (από την αναθεώρηση του 1911 έως την κατάργηση του Συντάγματος του 1864/1911) συνδέεται ευθέως με τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Εθνικό Διχασμό, το Κράτος της Θεσσαλονίκης, την είσοδο στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τις πυκνές συνταγματικές εξελίξεις της περιόδου. Η θεσμική σύγκρουση που φτάνει στα άκρα και θίγει την ίδια την

⁷⁸ D. DAKIN, ο.π. (υποσ. 2), σελ. 140 επ., 154 επ., Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ο.π. (υποσ. 34), σελ. 344 επ.

⁷⁹ Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 122 επ.

⁸⁰ Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, ο.π. (υποσ. 4), σελ. 287 επ., 355 επ., 479 επ., Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ο.π. (υποσ. 61), σελ. 436 επ.

⁸¹ Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 155 επ.

υπόσταση του κράτους και όχι απλώς το Σύνταγμα ή τη δυναστεία ή τη βασιλευόμενη μορφή του πολιτεύματος, αντιστοιχείται πλήρως με μια ακραία σύγκρουση γύρω από τη στρατηγική της εθνικής ολοκλήρωσης. Μια σύγκρουση αντιλήψεων για τη διεθνή θέση, τις συμμαχίες και τις προοπτικές της χώρας που εκδηλώνεται και ως σύγκρουση αντιλήψεων για την εφαρμογή του Συντάγματος και τη λειτουργία του πολιτεύματος⁸².

4. Από το Σύνταγμα του 1927 στην επιστροφή του Γεωργίου Β΄

Ακολουθεί η περίοδος 1922 - 1935, με το θνησιγενές Σύνταγμα του 1925 - 1926, με το Σύνταγμα του 1927, που είναι προϊόν των εξελίξεων στην Μ. Ασία, με την Εκστρατεία, την Καταστροφή, τη Συνθήκη της Λωζάνης, την ανταλλαγή των πληθυσμών, την υποδοχή των προσφύγων, τη βαθιά μεταβολή της σύνθεσης του πληθυσμού ιδίως στη Μακεδονία και τη Θράκη. Οι συνταγματικές εξελίξεις⁸³ είναι προφανές παρακολούθημα της κεντρικής πολιτικής σύγκρουσης που έχει ως βασικό αντικείμενο την εθνική ολοκλήρωση⁸⁴.

Οι λόγοι θέσπισης του Συντάγματος του 1927 που ανάγονται σε ακραίες πολιτικές και πολιτειακές συγκρούσεις γύρω από την εθνική ολοκλήρωση, οδηγούν αντεστραμμένοι στην κατάργηση του Συντάγματος του 1927, στην επιστροφή του Γεωργίου Β΄, στη δικτατορία Μεταξά⁸⁵. Και αυτή φτάνει στο τέλος της επειδή η θεμελιώδης απόφασή της στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής ήταν η συμμετοχή της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων και εναντίον του άξονα. Περιττεύει να σημειωθεί ότι η ίδια η πολιτειακή υπόσταση του ελληνικού κράτους στη διάρκεια της κατοχής είναι απόρροια των διεθνών στρατιωτικών συσχετισμών του Πολέμου, αλλά και της προσπάθειας να διατηρηθούν τα όρια της επικράτειας ιδίως σε σχέση με τη βουλγαρική κατοχή στη Μακεδονία⁸⁶.

5. Από το τέλος της κατοχής στο τέλος της δικτατορίας

Οι πολιτειακές και συνταγματικές εξελίξεις κατά τη μετακατοχική περίοδο, συνδέονται προδήλως με τη διεθνή πολιτική, τον ψυχρό πόλεμο, τον ελληνικό εμφύλιο ως το πρώτο σοβαρό επεισόδιο του, τη θέση της χώρας στον δυτικό κόσμο, αλλά και με το Μακεδονικό, με αυτήν καθεαυτήν την ακεραιότητα της Επικράτειας.

⁸² Ο.π., σελ. 223 επ.

⁸³ Ο.π., σελ. 252 επ.

⁸⁴ Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ο.π. (υποσ. 34), σελ. 552 επ. και τον αντίστοιχο υπομνηματισμό.

⁸⁵ Ο.π., σελ. 637 επ.

⁸⁶ Αντί πολλών, Μ. MAZOWER, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, 1994, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 323 επ.

Τα Δωδεκάνησα ενσωματώνονται στην ελληνική επικράτεια το 1947, ως αποτέλεσμα του διεθνούς συσχετισμού, ενώ οι συνταγματικές περιστάσεις είναι μεταβατικές καθώς εξελίσσεται η μακρά διαδικασία παραγωγής του Συντάγματος του 1952⁸⁷. Την ίδια χρονιά που θεσπίζεται το Σύνταγμα του 1952 η Ελλάδα εντάσσεται στο ΝΑΤΟ από κοινού με την Τουρκία με βάση μια γεωπολιτική προσέγγιση που θυμίζει την ανάλυση του Αλ. Μαυροκορδάτου του 1820.

Η δικτατορία του 1967-1974, συνδέεται εκ των πραγμάτων –λόγω ετερογονίας των σκοπών– με το πολιτειακό (με την κατάργηση της Βασιλείας) και με το Κυπριακό, λόγω του προδοτικού πραξικοπήματος και της τουρκικής στρατιωτικής εισβολής που αλλάζει έκτοτε δραστικά τα δεδομένα επί του εδάφους.

6. Οι εξελίξεις στο κυπριακό και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και η ένταξη στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες ως θεμέλιο του Συντάγματος του 1975

Το Σύνταγμα του 1975, η ίδια η Μεταπολίτευση, οικοδομείται πάνω στο Κυπριακό, πάνω στην έναρξη της συνεχιζόμενης μέχρι σήμερα Ελληνοτουρκικής έντασης, ενώ έχει ήδη συντελεστεί η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ που διατηρήθηκε μέχρι το 1980.

Η δε πιο πανηγυρική απόδειξη της σύνδεσης συνταγματικών εξελίξεων και εξωτερικής πολιτικής είναι το γεγονός ότι η αίτηση ένταξης της Ελλάδος στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες υποβάλλεται, με επί τούτου απόφαση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, στις 11 Ιουνίου 1975, την ημέρα κατά την οποία τίθεται σε ισχύ το Σύνταγμα του 1975, δηλαδή το Σύνταγμα της 7^{ης} (ημέρα που ψηφίστηκε) / 9^{ης} (ημέρα που δημοσιεύτηκε) / 11^{ης} (ημέρα που τέθηκε σε ισχύ) Ιουνίου 1975⁸⁸.

7. Τελικές παρατηρήσεις

Θα μπορούσε βεβαίως να είναι πολύ πιο λεπτομερής αυτή η συσχέτιση, μεταξύ εξωτερικής πολιτικής, διαχείρισης εθνικών θεμάτων και συνταγματικών εξελίξεων, ενώ θα μπορούσε να παρουσιασθεί και μια τρίτη «στήλη» με δημοσιονομικές και αναπτυξιακές εξελίξεις κάθε περιόδου⁸⁹, έτσι ώστε να

⁸⁷ Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ο.π. (υποσ. 1), σελ. 320 επ.

⁸⁸ ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσ. 7) σελ. 55 επ.

⁸⁹ Συνοπτική και έγκυρη ανάλυση των οικονομικών εξελίξεων προσφέρουν οι Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, ο.π. (υποσ. 4), ιδίως σελ. 258 επ., 609 επ., 636 επ., 648 επ., 691 επ., 749 επ., Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, 2019, ιδίως σελ. 33 επ., 65 επ., 104 επ., 261 επ., 282 επ., 418 επ.

είναι πλήρης η εικόνα της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων (εθνικής, θεσμικής, οικονομικής). Είναι άλλωστε προφανές ότι κάθε εθνική και συνταγματική / πολιτειακή κρίση, ιδίως όταν προσλαμβάνει τη μορφή του πολέμου, της κατοχής, της στρατιωτικής ήττας, της ανταλλαγής πληθυσμών, της διεύρυνσης ή του περιορισμού της επικράτειας, προκαλεί ανάλογων διαστάσεων οικονομική κρίση ή πρόκληση. Στη «γενετική» συσχέτιση των Συνταγμάτων του Αγώνα και των Δανείων της Ανεξαρτησίας ήδη αναφερθήκαμε. Ελπίζω πάντως το προτεινόμενο ερμηνευτικό σχήμα να αναδεικνύεται επαρκώς.

Η ελληνική Συνταγματική Ιστορία είναι, πολύ περισσότερο από ό,τι γίνεται δεκτό στην κρατούσα αφήγησή της, συναρτημένη με τις ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής. Οι διεθνείς συσχετισμοί επηρεάζουν, πολύ περισσότερο από ό,τι αφηγούμαστε, τις εσωτερικές συνταγματικές και μάλιστα πολιτειακές, εξελίξεις. Δεν πρόκειται για μια ελληνική αποκλειστικότητα. Αυτός είναι ο σύνθετος και αντιφατικός τρόπος με τον οποίο εγκαθιδρύεται και εξελίσσεται παντού η κυριαρχία και διαμορφώνεται η συσχέτιση της εσωτερικής και της εξωτερικής όψης της. Η ελληνική περίπτωση είναι πάντως προφανής και επίμονη.

Η συνήθης ανάγνωση για τα Συντάγματα του Αγώνα είναι αρκετά εξωραϊσμένη, ειδυλλιακή, σχεδόν «αθώα». Αναφερόμαστε στον φιλελευθερισμό, στην επιρροή που άσκησε η συνταγματική εμπειρία της Γαλλίας, που είχε εμφανίσει μέχρι το 1821 κάθε δυνατή εκδοχή, στο Σύνταγμα του Καντίθ του 1812, στο αμερικανικό Σύνταγμα. Όλα αυτά εν πολλοίς ισχύουν, γιατί δεν υπάρχει ποτέ μια ερμηνεία, υπάρχει πολλαπλότητα ερμηνειών και πολυπλοκότητα των καταστάσεων. Αλλά, υπάρχει και μια εμφανής γραμμή, η οποία συνδέει τα ελληνικά Συντάγματα από το σημείο γένεσις, δηλαδή, από την Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου, μέχρι σήμερα, με την εθνική ολοκλήρωση. Και κάθε φορά που έχουμε σύγκρουση μεταξύ εθνικής και θεσμικής ολοκλήρωσης, κατ'ισχύον βεβαίως οι ανάγκες της εθνικής ολοκλήρωσης, της εδαφικής επέκτασης, οι οποίες επικαθορίζουν τις θεσμικές εξελίξεις.

Ο Διονύσιος Σολωμός, αναφερόμενος στο πολιορκημένο Μεσολόγγι, στο Α' σχεδιάσμα των Ελεύθερων Πολιορκημένων, έχει γράψει τον συγκλονιστικό στίχο «Τα μάτια μου δεν είδαν τόπον ενδοξότερον από τούτο το αλωνάκι.». Αλωνάκια ήταν όμως και οι τόποι στους οποίους συγκλήθηκαν οι Εθνικές Συνελεύσεις και ψηφίστηκαν τα Συντάγματα του Αγώνα που έδωσαν πολιτειακή υπόσταση στο Έθνος των Ελλήνων.